

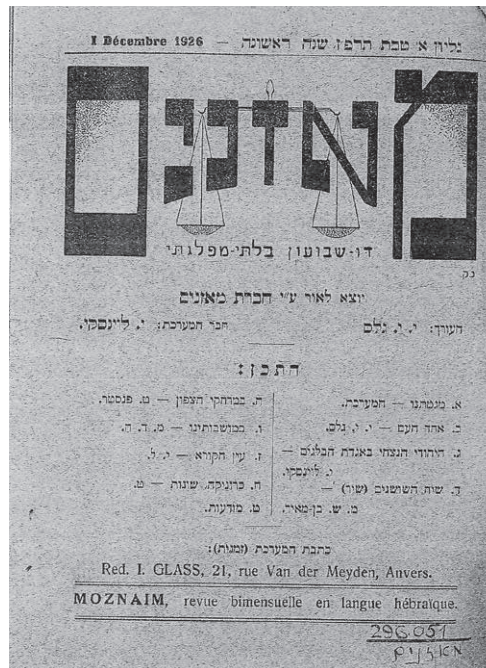
מאזנים שלפני מאזנים

נורית גוברין

תמונת הפסיפס של כתבי העת העבריים עדיין אינה מלאה. קיימים בה מקומות ריקים שטרם התמלאו. מטרתו של מחקר זה הוא להוסיף אבן נוספת לתמונת פסיפס זו כדי למלאה. אמנם זו אבן שולית, אבל גם לה יש חשיבות. יש בה עניין לגופה וכד בבד היא מבליטה את התמונה המרכזית. נושא מחקרי הוא כתב עת ספרותי עברי בשם **מאזנים: דו-שבועון בלתי-מפלגתי**, שיצא לאור באנטוורפן שבבלגיה, בעריכת יוסף ירמיהו גלס וחבר המערכת יום טוב לוינסקי. הגיליון הראשון הופיע בטבת תרפ"ז (1.12.1926) והשני בטבת [תרפ"ז (דצמבר 1926)] ללא ציון יום בחודש ושנה, וללא ציון תאריך לועזי. עד כמה שהצלחתי לברר, שתי החוברות הראשונות היו גם האחרונות. העורכים האמינו שיהיה המשיך, ופרסמו בחוברת השנייה (עמ' 8) מודעה על "חתימה" על 'מאזנים' דו-שבועון בלתי מפלגתי מקדש לחיים ולספרות, שכללה פירוט מחירים לשנה: 80 פר. [פרנק] בחו"ל: 80 פר. ו"מחיר גיליון בודד: 2.90 פר.". כמו כן בסיום דבריו של ד"ר דוד ברמן, ובסיום החלק השני של מחקרו של יום טוב לוינסקי בחוברת השנייה נרשם: "(עוד יבוא)" (עמ' 13; 20). מכאן שהופעתו נפסקה לפתע ללא הודעה מוקדמת.

לפני תיאור כתב עת קצר מועד זה חשוב להעיר שאין לכלכל אותו עם **מאזנים**, כתב העת של אגודת הסופרים, הקיים עד היום, שהחוברת הראשונה שלו הופיעה בג' באדר ב' תרפ"ט (15.3.1929). **מאזנים** של אגודת הסופרים נוסד לאחר המחלוקת שפרצה בין חברי אגודת הסופרים. ביאליק וחוברתו, שהתפטרו מכתב העת **כתובים**, שנשאר בידי "הצעירים", החליטו להוציא כתב עת חדש בשם **מאזנים**. העורכים היו: י"ד ברקוביץ ופ. לחובר, וחברי המערכת: אשר ברש, יעקב פיכמן ושלמה צמח. בעמוד הראשון של הגיליון הראשון פורסם מעין מניפסט תחת הכותרת **מאזנים**, שעליו חתום י"ד ברקוביץ, אחד משני העורכים. לצדו שתי רשימות שעל כל אחת מהן חתומים שניים מחברי המערכת: שלמה צמח ויעקב פיכמן.¹ קרוב לוודאי שמי שנתן את השם **מאזנים** לכתב העת של אגודת הסופרים, לא ידע על **מאזנים** שקדם לו באנטוורפן שבבלגיה.

שתי השאלות המקדימות העומדות על הפרק במחקר זה הן: (א) האם יש חשיבות להופעתו של כתב עת קצר מועד? (ב) איזו משמעות יש לעובדה שכתב העת הופיע באנטוורפן שבבלגיה? רק לאחר מכן יש טעם לעסוק בכתב העת עצמו: (1) מטרותיו; (2) עורכיו; (3) תכניו; (4) משתתפיו; (5) התקבלותו ומסביבו.

מאזנים, דו-שבועון בלתי מפלגתי, א' טבת תרפ"ז (דצמבר 1926), שנה ראשונה

שאלות מקדימות: (א) חשיבותו של כתב עת קצר-מועד. גם עם שאלה זו כבר התמודדתי במחקרי "המוזות והתותחים: 'הצעיר' (ורשה תרס"ח)" ². היום לא הייתי משתמשת במילה "קיקיוני" אלא "קצר-מועד", אבל כל מה שכתבתי שם תקף גם היום. בין השאר כתבתי שם על חשיבותם של כתבי עת להתפתחות הספרות העברית; על חשיבותם בעיקר למשתתפים ולבני חוגם. למשתתפים – כחממה להתפתחותם האישית ולהעזתם בעתיד, ולבני חוגם – להרגשה של שותפות, אחווה, חבורה. עוד הוספתי שם את העובדה שבהיסטוריה של כתבי העת העבריים הספרותיים עולה בהרבה מספרם של קצרי המועד על אלה מארכי הימים; של הניסיונות שכשלו על אלה שהצליחו. לכן ההיסטוריה של כתבי העת חייבת לכלול גם את קצרי המועד, שהם חלק בלתי נפרד מהתפתחותה. מכיוון שרבים מאוד מאלה האחרונים נעלמו במהירות מעל המפה הספרותית, חובה על החוקר לאתרם, לגלותם, לחשוף את עצם קיומם, להחזיר אותם למפת הספרות וכתבי העת ולהעריכם. ³ מציאות זו של היעלמות קיימת גם בכתבי עת שהופיעו בארץ ישראל ובמדינת ישראל, אבל היא בולטת במיוחד בכאלה שיצאו לאור בגולה, ובניסוח של היום: בתפוצות ישראל, בכל מקום שהתקבצה בו יחד קבוצת סופרים, במיוחד בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה.

(ב) הנושא המקדים השני נחלק לשניים: (1) כתב העת והמקום. (2) איזו משמעות יש לעובדה שכתב העת הופיע באנטוורפן שבבלגיה? הקשר בין המקום לכתב העת,

משתתפיו, תכניו, משמעותו, הוא שאלה עקרונית. רק אחריה באה השאלה הספציפית על אנטוורפן שבבלגיה. (1) כתב העת והמקום. ההיסטוריה מלמדת שבכל מקום שנאספה יחד, מסיבות שונות, היסטוריות ואישיות, חבורה של שוחרי התרבות העברית, סופרים, חוקרים, אנשי חינוך, הביטוי הראשון להרגשת "יחד" זו היה הוצאת כתב עת. היה זה כתב עת שרוב משתתפיו נמצאים באותו מקום והם מזמינים כ"בעלי הבית" גם סופרים ממקומות שונים "להתארח" אצלם. תחושת המקום באה לידי ביטוי בכתב העת בצורות שונות, יחד עם מגמות כלליות יותר בשילובים שונים. הרגשת "יחד" זו מתחזקת בשעה שהיוזמים, העורכים והמשתתפים שותפים לאידיאולוגיה זהה: חשיבות התרבות העברית, פואטיקה משותפת, הרגשת לאומיות ולעתים גם ציונות ומפלגתיות. עם זאת יש גם דוגמאות לכתבי עת שהופיעו במקומות שונים בעולם שאין בהם קשר למקום, ואם לא היה רשום אפשר היה לדעת רק בקושי באיזה מקום הופיע כתב העת. כך, למשל, הקשר בין וינה ובין השחר של פרץ סמולנסקי, כמו גם הקשר בין לונדון ובין המעורר של ברנר רופף למדי. קשר רופף זה מקורו בכך שהעורך נקלע למקום במקרה, "מחמת המציק", ומרבית סופריו וקוראיו ישבו מחוץ למקום העריכה.⁴ כתבי עת קצרי מועד כאלה התקיימו כל זמן שהעורך ועוזריו ישבו באותו מקום. עם עזיבתם ונדודיהם למקומות אחרים, ובמיוחד עלייתם לארץ ישראל או הגירתם לארצות הברית נפסקה הוצאתו לאור של כתב העת, ולעתים התחדשה במקום החדש באותו שם. היו סיבות נוספות להפסקת הוצאתו לאור של כתב עת, ביניהן חוסר תגובה ואדישות להופעתו. נדודים אלה ממקום למקום היו אופייניים באותן שנים, עד מלחמת העולם השנייה. מקומות הופעתם של כתבי העת הספרותיים העבריים, היא מפת הנדודים של המרכזים הספרותיים העבריים בגולה.

כתב עת באנטוורפן שבבלגיה. זהו אולי אחד המקומות הפחות צפויים להופעתו של כתב עת ספרותי עברי "מקדש לחיים ולספרות". בין השאר משום שמדינה זו ועיר זו אינן ידועות דווקא כמרכזים עבריים רוחניים וספרותיים. אבל לאחר המהפכה בברית המועצות ובריתותם של היהודים ממרכז זה למערב אירופה, ובין השאר גם לאנטוורפן שבבלגיה, גדלה הקהילה ואופיה המסורתי, הדתי חרדי, השתנה. נוספו מסגרות דתיות מתונות, לאומיות, חילוניות ואף ציוניות לפלגיהן השונים. עם גידול מספרם של היהודים הגרים באנטוורפן, חל שינוי באווירה עד כדי תחושה שהמקום שנהפך למרכז יהודי, לאומי, עברי ואף ציוני מתאים כעת להוצאת כתב עת עברי, כפי שפורט במניפסט שלו. התמונה המהימנה ביותר על הקהילה היהודית באנטוורפן בשנות העשרים של המאה הקודמת מתקבלת מהכתבות האינפורמטיביות המכונסות במאזנים, שהן עכשוויות, תוססות וביקורתיות. היקפן אמנם כרבע בסופה של כל חוברת, אבל הרושם הוא שהן החלק החשוב ביותר בכתב העת. כתבות אלה הופכות אותו לכתב עת לוקלי, שמטרתו העיקרית היא לתת ביטוי לפעילות הענפה, הלאומית, חילונית, בעברית וביידיש באנטוורפן בשנים אלה. ביטוי שלא חסרה בו, כצפוי, גם ביקורת קשה מבפנים על מוסדות הקהילה,

זאת ללא קיצוניות לצד זה או אחר. כגון: עברית אבל גם יידיש; מרכז לאומי בגולה לצד רעיון ארץ ישראל. ניכר מאמץ להביא גם ידיעות מן הנעשה בקהילות ברחבי העולם היהודי ובארץ ישראל. פרטים על הנעשה בקהילה מתקבלים מעיון בתולדות חייהם של משתתפי מאזנים בשנים שחיו במקום זה ולקחו חלק פעיל בפעילות מקומית זו, ובהם של העורך, מעל דפי מאזנים, ושל משה שלמה בן מאיר ב"שתי האבטוביגרפיות" שלו. המניפסט. מניפסט הוא כרטיס הביקור של כל כתב עת. הוא מציג את הכוונות הטובות של עורכיו, אבל בה בשעה מאפשר לקוראים לבדוק את מימושן. בדרך כלל קיים פער גדול בין הכוונות ובין התוצאה. המניפסט של מאזנים, שכותרתו "מגמתנו", פותח את החוברת הראשונה ומציג את המטרות, מבליט גם הפעם לקורא את הפער העצום בין הרצוי למצוי, בין התקוות הגדולות ובין התוצאה הדלה של שתי החוברות. הוא נחתם: "המערכת", וקרוב לוודאי שנכתב בידי י"י גלס וי. לוינסקי. הוא בנוי במסגרת מסורת חוקי ז'אנר המניפסט, הבלתי כתובים להלכה אך מקוימים בפועל.⁵ שתי המטרות שהמניפסט מציג הן: המאבק נגד "שלילת הגלות" וההתנגדות ל"מפלגתיות": "שלילת הגלות היתה תמיד כסות עינים לרשלנות והשעה דוחקת, שננער את חצננו מתורה זו". לכן מבטיחים הכותבים לפעול למען חיזוק התרבות במרכזים היהודים בגולה ובד בבד להילחם כנגד המפלגתיות. הטון השליט במניפסט נע בין התנצלות ובין דברים בוטים כנגד "המפלגתיות". כבר הפתיחה מכניסה את ההתנגדות ל"מפלגתיות", המוטחת לכל אורכו אבל בעיקר בחלקו האחרון. הפתיחה מתנצלת ומסבירה מדוע החליטו "לפרש את מגמתו" אף ש"עכשו אין נוהגים יותר ללוות עתון חדש במאמר מגמתי". הסיבה היא ש"עתוננו אינו דוגל בשם מפלגה" ולכן יש צורך לתאר את מגמותיו.

המניפסט מחולק לכמה פסקאות. הראשונה מעידה על ההערכה העצמית הנמוכה ("פנתנו הדלה"), על ההכרה שהעתון המיועד למעטים בלבד מטרותו "להקים את הריסותיה" של שממות תרבותנו". בפסקה השנייה הבלתי שגרתית מוטחת ביקורת על "המפלגה" מבלי לציין באיזו מפלגה מדובר, שבין השאר "הקימה עתונאים במקום סופרים ומסרה את ההנהלה הרוחנית של ההמונים לידי המנהיגים". הפסקה השלישית ממשיכה בטון של ההערכה העצמית הנמוכה: "יודעים אנו מה דל כחנו", "אבל מנסים אנו לבנות במה בשביל אדירי הרגש והמחשבה שלנו". שתי הפסקאות הרביעית והחמישית, מתארות את ההקשר ההיסטורי לגידולה של הקהילה והפיכתה למרכז יהודי, לאחר ש"הסערה הרוסית" "עקרה אלפים ורבבות" שנמלטו "למערב אירופה". אבל בד בבד עם התרחבותה "שורר" בה "לעת עתה התהו ובהו שלפני היצירה". לכן "צריך לברא את הכל" – תרבות וחיים חברתיים ולייסד כתב עת עברי שימלא את החסר בכל מקום בגולה. מכאן עוברת הפסקה השישית לתפקיד של "עתוננו, האורגן העברי היהודי היחידי בכל מערב אירופה, לעורר את היזמה היצרנית, לאחד את הכחות הנפזרים, לארגנם ולרכזם בעבודה תרבותית מסודרת". בפסקה השביעית גובר כוחה של המליצה: "לעורר את הישנים" והלשון המתנהלת בכבודות: "למשך אל הפרוצס של

היצירה את אלה העומדים מן הצד", תוך כדי שבח לא מוסתר לעושים במלאכה, אלה המעטים "קִמְץ קִטָן", "העמלים לטובת הרבים". בפסקה השמינית מפורטים ארבעה רעיונות מרכזיים בבחינת "בנין-אב", שאותם "ישתדל עתוננו להרכיב". המשותף להם הוא הדאגה ל"עבודה לאומית בגולה", שבמרכזה "התרבות, ולא המדיניות". בד בבד מוטחת בהם ביקורת חריפה ביותר כנגד "העקרון המפלגתי" ובעד "העקרון התרבותי": "המפלגתיות חנקה את הרעיון החפשי, בטלה את חפש הדבור [— — —]. ודבר זה גרם לדלדול המחשבה היהודית. בכל מקום ובכל שעה אסור להשמיע אצלנו מלה חפשית, בכל שלטת הצנזורה המפלגתית. [— — —] ואם רוצים אנו להרים את קטב תרבותנו, צריכים אנו קדם כל להשיב לנו את חפש הרעיון, את חפש הדבור". ארץ ישראל נזכרת בסעיף הראשון, כדי להדגיש שהמאבק כנגד "שלילת הגלות" אינו עומד בסתירה עמה: "ארץ ישראל היא אחת הפרובלימות הכי גדולות בחיינו, אבל [— — —] אינה פוטרת אותנו מעבודה לאומית בגולה".

סיום המניפסט חוזר לטון ההתנצלות המכיר בעובדה שמדובר ב"קבוצה קטנה" ולכן "האורגן שלנו הוא — של המועט", ברמז על מה שלא נאמר: "מועט המחזיק את המרובה" (בראשית רבה ה, ז). ממרחק השנים לא ברור מהי בדיוק המלחמה כנגד "המפלגתיות", שהיא אחת משתי המטרות שהוצגה במניפסט, ובאיזו מפלגה מדובר. יש לשער שההתקפה מכוונת כנגד אנשים ואירועים מסוימים, שלצערי איני יכולה לאתרם ממרחק השנים. בשולי הדברים, אולי כמעין "מס" לרוח התקופה, נזכרת גם "העבודה הגופנית" וה"חובה" של "עתוננו" "לסייע לאלה המחנכים את העם לעבודה (כגון אורט)", אבל ללא קשר ישיר לארץ ישראל.

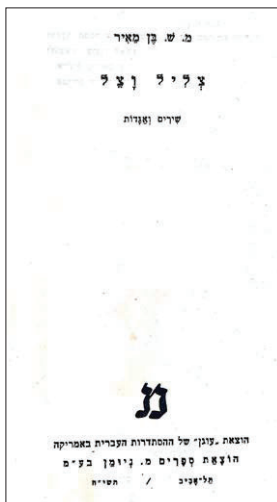
התכנים. צריך להקדים ולומר: מאזנים איננו כתב עת חשוב במיוחד, ללא הישגים יוצאי דופן. חשיבותו בעצם הופעתו במקום שהופיע ובעברית. הוא מעיד על נוכחותה של חבורה שהתלקטה באנטוורפן ורצתה להכריז על עצם קיומה, כאן ועכשיו. הוא בגדר אפיזודה טיפוסית להיסטוריה של עם ישראל בכלל ושל כתבי העת העבריים בפרט. אין הוא כתב עת ציוני, אבל גם אינו אנטי-ציוני. זהו כתב עת לאומי, המעוניין לטפח את התרבות העברית בגולה. יש בו מקום גם לנעשה בארץ ישראל, אבל בעיקר בעולם היהודי. כותרת המשנה של שתי החוברות מדגישה שמאזנים הוא "דו-שבועון בלתי מפלגתי". אמנם במודעה בחוברת השנייה, המזמינה את הקוראים לחתום, נכתב שהוא "מקדש לחיים ולספרות", אבל למעשה הספרות היפה תופסת בו מקום שולי: מסה על אחד העם (תחת הכותרת "בספרות"), שיר אחד, סיפור מסע, סיפור הווי, וביקורת על השירה בארץ ישראל. זהו כתב עת מעורב, פובליציסטי, מחקרי ואינפורמטיבי, שהמגמה הבולטת בו היא הצורך לתת ביטוי למתרחש בקהילה באנטוורפן (5 מתוך 20). מבחינה זו אפשר, כאמור, להגדיר את מאזנים ככתב עת מקומי, יהודי, עברי ולאומי. ניכר שכותביו לא רק בקיאים בנעשה באנטוורפן, אלא גם לקחו בו חלק פעיל. כצפוי, כמעט בכל תכניו ניכר מאמץ לקשרם לבעיות האקטואליות העומדות על הפרק. מהמאמרים המקומיים מתקבלת

תמונה נאמנה ביותר על הפעילות בקהילה זו, שבדרך כלל ממעטים לשמוע ולקרוא עליה. לכאורה מספרם של המאמרים הדנים בעולם היהודי הוא הגדול ביותר, 12 מתוך 21, אבל חלקם הם מחקרים על המקרא (הקינים, בני חבר הקיני שנזכרים בספר שופטים) וההיסטוריה (היהודי הנודד); על אישים (אחד העם) וספרים ("עין הקורא"), הנוגעים לכל יהודי שוחר תרבות עברית באשר הוא שם. זאת ועוד, גם החלק הספרותי כתוב מנקודת מבט יהודית אקטואלית. החלק האינפורמטיבי, התופס מקום נכבד בחוברות, כולל ידיעות על הנעשה בעולם היהודי ובקהילה באנטוורפן וכן על המתרחש בארץ ישראל, בחיים ובתרבות (2). יש עניין מיוחד להכרת הקהילה באנטוורפן גם בשלוש המודעות שהתפרסמו בחוברת הראשונה. האחת בפתח החוברת: "בית מסחר ספרים", שהוא גם "בית דפוס" ו"בית כריכה". השנייה מפרסמת ספרים עבריים מכל הסוגים והשלישית מספקת "מטעמים" "לכל אחד לביתו", ש"טעמים כצפיחית בדבש". לא פחות עניין יש גם במדור "השח מט" בעברית בעריכת אליהו לויב, בסימומה של החוברת השנייה.

סקירת התכנים. כדי לתת מושג על תכני החוברות ייסקרו כאן בקצרה פריטי החוברות, לפי סדר הופעתם. תחת הכותרת: "בספרות", מאמרו של העורך י. גלס על "אחד-העם (כרקטריסטיקה)" לכבוד יובל השבעים שלו, פותח את החוברת הראשונה. הכותב מתרכז במסתו של אחד העם, "חיקוי והתבוללות", שיש לה "חשיבות יתרה בהווה". לאחר תיאור מפורט של מהלך מחשבתו של אחד העם, עונה הכותב בשלילה על השאלה: "המצאנו קורת רוח בתשובתו של אחד-העם על שאלת ההתבוללות?" לדעתו, אחד העם הוא "אופטימיסטון גדול בנוגע לכשרון החקוי שלנו". הכוונה כמובן ל"חיקוי מתוך התחרות", שאותו מציג אחד העם כ"רצוי לנו". "אבל האומה פלה, כמו שהיא מחקה ואינה יוצרת". "עמנו [— — —] אינו מוכשר ליצירת תרבות של חול". "וכשאין לנו יצירה מקורית, הלא נהיה תמיד אנוסים לחקות את האחרים חקוי של התבטלות". אחד העם גם "אינו אומר לנו כלום על אדות 'העבריות ויודיות', כלומר באיזו שפה צריכים אנו לכתוב ספרים, אלא אף לחיות". כדי לסיים "בכי טוב" משבח הכותב את אחד העם על כך ש"הפיץ כל כך הרבה אור על השאלה הזאת, [— — —] ובזה ערכו. בזה יעמוד לאורך ימים".

יום-טוב לוינסקי מפרסם בשתי החוברות את מחקרו "היהודי הנצחי באגדת הבלגים", בכוונה להמשיכו ("עוד יבוא"). אבל מכיוון שלא הייתה חוברת שלישית — לא היה המשך. חלקו הראשון, שבו הוא מתחקה אחר "תולדות 'אגדת היהודי הנצחי'", שהיא "פרי [— — —] השנאה לעם הנודד ללא דרך ואינו נתעה", מסתיים בהצהרה: "כי לא מות רק חיים, חיי עולם, מבקש היהודי". חלקו השני מתרכז ב"אגדות" שהיו נפוצות בכל ארצות אירופה וגם בבלגיה, ומפרט את המקורות האנטישמיים השונים שבהם באה שנאת היהודים לידי ביטוי. הוא מתרכז בשמו של "היהודי הנצחי" בבלגיה, שנקרא "יצחק לקדם", מתחקה אחר קורותיו, כביכול, ומציג את דעתו הביקורתית ש"כנראה

ערבבו כאן איזה נוכל יהודי או מתיהר עם יהודי מן האנוסים אשר בספרד". כאמור, ההמשך המובטח לא בא.

וּסְלוּ הַקָּצִים: אֶמְאֵנוּ לְשִׁמְרָה... אֶךְ נִדְלַע גַּם דְּקָרָם בְּקִירוֹנוּ. הִתְכַּסֵּא שִׁשִּׁים סִנְגָּלוּ, בְּקֶרֶב. אֶךְ אֶלְפוֹ שׁוֹשְׁנוֹ אֵין אֹזִים. כִּי אֶכַל מוֹת שׁוֹקְרִיו אֶת סִילוֹ הֶרֶב – דְּקִירוֹהוּ הַחוּמִּים הַשּׁוֹנְאִים. 84	7. אֶגְדוֹת שִׁיחַ הַשּׁוֹשְׁנִים לָקִים בֵּין חוּמִּים בָּנָן צִמַּח לוֹ שִׁים שׁוֹשְׁנִים: וַיֵּף לְמַפְלִיא, הִנָּמֵר לוֹ רֶן, וַיִּלּוּ מֵרֵם הַשְּׁנָאִים. וַיִּקְצִיּוּ בָּנִים וְרוּם לְשֹׁד וּפֹרְצִים לְשִׁמְשׁ, לְשִׁמְשׁ. וַיִּפְרְחוּ בָּיו, וַיִּצְמַח כָּל בֹּר, וַיִּרְאוּ הַחוּמִּים בְּגִי-אֶמֶשׁ. וַיְהִי לִל אֶפֶס, אֶז נִלְפַת וַנֵּע הַשִּׁים, הַשׁ דְּקִירָה צִוְּרָה. וַיִּשַׁח וַיִּתְּנֵר – לֹא יָנַע עַל קֶה – וַיִּפְתָּה פִּרְקִי: צִלְקֹת. וַיִּמְשַׁשׁ אֶת עֲרוֹ – הוּי אֶל אֱלֹהִים: – קִחוּר בְּשִׁיר הַתְּפִלּוֹת בְּנִשְׁמִים הַמֶּלֶךְ הַמְּשִׁיחִי קוֹצִים מְשִׁיחִים בְּפִנִּים. הַמֶּלֶךְ הַשִּׁים בְּלִשְׁמִים: – נָא אֱלִי, הַשְּׁמִינִים.. אֶמְצָא נָא חֵן... וַיִּצְנֹת הַשּׁוֹשְׁנִים קוֹל-בִּיכִים: מִי יִסֵּן דְּפִינוּ בְּדִרְגָּל הַשֶּׁן לְקַצֵּץ אֶת נִגְזֵי הַחוּמִּים. אֶז יִסֵּל הַשִּׁים אֶת אֶקְצִיו לְבָצֵר וַיִּלְאֲקֵם בְּשִׁיר בְּקִירוֹנוּ. 83
--	---

מ"ש בן מאיר, צליל וצל, שירים ואגדות, תל אביב: הוצאת "עוגן" של ההסתדרות העברית באמריקה והוצאת מ. ניומן, תשי"ח, עמ' 83-84

שירו של משה שלמה בן-מאיר "שיח-השושנים" (אגדה), בחוברת הראשונה, הוא השיר היחיד במאזנים. בשוליו נרשם: "אנטורפן". זהו שיר אלגורי בן שבעה בתים שאינו מנוקד. כל בית בן ארבע שורות כשהחריזה, המתנהלת בכבדות, היא: א-ג; ב-ד. "שיח השושנים" "צץ" "בין חוחי-בליעל". השושנים מתחננות לאלוהים "לקצץ את נגעי החוחים". אבל כשהבקשה נענית והשושנים נפטרות בעצמן מהקוצים, מסתבר שבא קיצן: "עלפו שושני אין-אונים", כיוון שהקוצים "שומריו" נעלמו והשיח נשאר ללא הגנה: "דקרוהו החוחים השונאים". מוסר ההשכל המטפורי הוא שיש צורך בקוצים כדי לשמור על העיקר, גם אם קוצים אלה אינם נעימים. וכן שמתוך ראייה קצרת מועד השושנים עצמן גורמות לחורבן. ייתכן שהכוונה היא למצבים היסטוריים כלליים או מסוימים, שבהם השמירה אמנם מעיקה אבל הכרחית כדי לשרוד. מבחינה בוטנית השיר מוזר, בלשון המעטה, שכן הוא מפריד בין הפרחים של "שיח השושנים" ובין "המון-מחטי-קוצים משרישים בפנים" שהשיח מבקש להשמידם, וכשזה קורה, בא קיצן של השושנים. השיר שנכלל בספר שיריו **צליל וצל: שירים ואגדות**,⁶ מעיד שהמשורר היה מרוצה ממנו, אבל ערך את שירו לפני כינוסו. בספר השיר בדרך כלל פחות מליצי, יותר קצבי והלשון טבעית וזורמת, אבל לא תמיד. כך, למשל, השינוי בשורה הפותחת בכתב העת: "חוחי בליעל בגן", שממנו נשאר בספר "חוחים בגן" פוגם דווקא, שכן היו בה ייחוד ומקוריות. שתי השורות המליציות הראשונות בבית השני הושמטו והוחלפו בשתי שורות שונות אחרונות באותו בית. ויש עוד כמה שינויים מזעריים.

ט' פנסטר, שלצערי לא הצלחתי לזהותו, משתתף בשתי החוברות. בראשונה פרסם מעין סיפור מסע, "במרחקי הצפון", שהמוטו שלו לקוח מאיוב כה, יב: "וְהִחֲכֵמָה מֵאֵין תִּמְצָא וְאֵי זֶה מְקוֹם בִּינָה". בסיומו נרשם: אנטורפן. הסיפור כתוב בגוף ראשון רבים ומתאר את הנסיעה "המבוהלת" צפונה לארכנגלסק, הקרובה לקוטב הצפוני, של בני "עמים שונים" כדי לחפש זהב על רקע מלחמת העולם הראשונה. בחלקו הראשון מתוארים טיפוסים העמים השונים שהכותב נתקל בהם. במרכזו שיר הלל לציוריו של "אסקימוס צעיר וילקי" ששמו "לא נודע בשער בת רבים" (אינואיטי בלשון ימינו), הנמצאים במוזיאון הקטן של העיר ארכנגלסק. צייר זה, "שלא קרא ולא שנה", "התבונן אל הדר הטבע ורשם על ניר מה שראו עיניו". למורת רוחו של הכותב הצייר וציוריו, שהגיעו אל המרכז, לא ברור לאן בדיוק, לא זכו להערכה, "ועצב ונכה רוח הוא שב לארץ מולדתו, אל האי הבודד בים הקרח".⁷

הרבע האחרון של החוברת (עמ' 19-24) מוקדש לאינפורמציה: "במושבותינו", בחתימת מ.ד.ה; "עין הקורא", בחתימת י.ל.; "ביבליוגרפיה" שעליה חתום: י.ט.; "כרוניקה" בחתימת ג.; "אנטורפן: משוט בעיר", בחתימת ט. ושתי המודעות שכבר נזכרו לעיל. כאמור, לא הצלחתי לזהות את מרבית החותמים בראשי תיבות. מדור זה הוא מקור "בזמן אמת" לנעשה במקומות שהוא מדווח עליהם, אבל המידע הנמסר בו אינו רק אובייקטיבי, אלא כתוב בביקורתיות מנקודת המבט הטריטוריאליסטית של הכותב.

זהו מדור אקטואלי, תוסס וביקורתי, העומד בניגוד לכבדות ולשמרנות של יתר חלקי החוברת, ונראה כחלק החשוב ביותר שלה.

מפגי חקשי שבסדור הדפוס נתעכבה. הופעת הגיליון הראשון של
מאזנים, ומאותו המעט עצמי לא גמס כל החומר.

בית מנחר ספרים של ש. שמוליביץ אנמורפן
Boekhandel S. SZMULEWITZ
Lange Kievitstr. 106 Antwerpen.

א. ספר שיש מהוצאות שונות, ספרי המולד.
ב. שיש משניות, פדרשים, המבוסס, וזה תנך ובר בפורסם של כוס.
ג. ספרי למוד לגדולים וקטנים בכל השפות.
ד. ספרי קריאה, עיון וחקר.
ה. דברי ספרות בעברית ויהודית ממיטב סופרינו.
ו. חכמה היהודית בכל השפות.
ז. סליחות של צמר ומשו, אבנטים, כפות, ציצות, תפילין מיוחדות וכדומה.
ח. עיתונים בעברית ויהודית מכל העולם.

Patisserie Moderne
met groote Gebruikzaal
50, Vestingsstraat, 50 (Hoek Rijnstraat)
Telefoon 282,78

אופים אני: כל מיני תבניות, מנגות וחפצים.
עושים אני: כל מיני פרפרות וקטנות מעוררת.
מקטב בצעירות בדבש!
אני מציאים לכל אחד
את הפרוח לביתו.
כל הדברים שמנו חבבים במעטמים תמצא אצלינו.
הכל בול ובמחירים נוחים.
ליינמן - רבנטל. * * *
Lewentia-Lehentbal

מודעות פרסומת. מאזנים, א' בטבת תרפ"ז (1.12.1926)

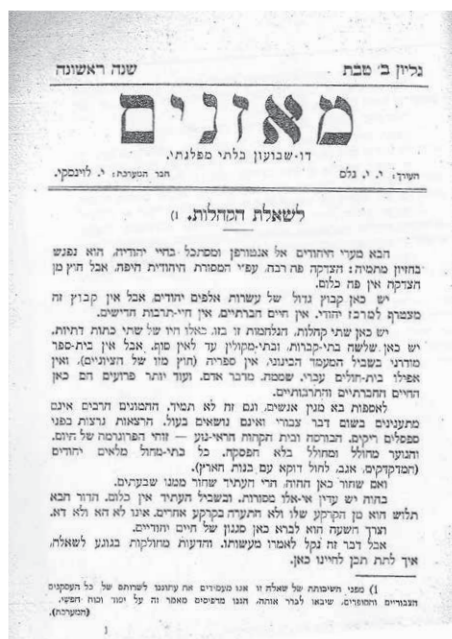
דוגמה אחת מתוך הרשימה "מושבותינו" על הנעשה בעולם היהודי "באמריקה" ו"באנגליה", היא מתוך: "ברוסיה". במרכז עומד "ענין קרים", שהעסיק את העולם היהודי באותן שנים. הכותב תומך ברעיון של הקמת "רפובליקה יהודית אבטונומית ברוסיה", כלומר בקרים, שלו התנגדו "הקומוניסטים היהודיים", "בהחלט, כדרכם בקדש לכל מגמה לאומית, וממילא גם לאבטונומיה יהודית, שיש בה חשש לאומיות". מצוטט בה מיכאיל קלינין, שהיה בעל תפקידים מרכזיים במפלגה הסובייטית. הוא אמר "שאינ סכנת טמיעה ליהודי רוסיה", ובה "ניתנת לאומה היהודית כל האפשרות לחזק את לאומיותה ולמה להם פלשתינה. בשעה שהעדן הרוסי (ארץ רוסיה הרחבה) פתוחה לעבודה ולבנין". קלינין דרש מ"היהדות העולמית" החשה אשמה "ביחוד ליהודי רוסיה", "שיתנו כסף לאחיהם שברוסיה, כדי לעזור להם בקולוניזציה הקרימית". הרשימה מסתיימת בהבעת דעתו של הכותב עם יותר משמץ של ציניות: "בכל אופן מוכיח נאומו של קלינין, כי נקל להוכיח לנשיא ארץ, שאינו מבני ברית, את הכח המפירה של הרעיון הלאומי, מהוכיח את זה לקומוניסטון יהודי".

באותה רוח חוזר הנושא גם תחת הכותרת "כרוניקה", ומסקנתו היא כי "עכשו, כשפרץ נחשל גדול של אנטישמיות בחוגי הקומוניסטים גופא", "קרים הוא עכשו – עגן הצלחה ליהודי רוסיה...". תחת הכותרת "עין הקורא", שכתב ככל הנראה יום-טוב לוינסקי, הובאו שמונה ידיעות הקשורות בתרבות ובספרות של העולם היהודי. ניסוח הידיעות וההערות הביקורתיות עם לא מעט טון ציני בסופן, מעיד על השקפת העולם הלאומית-עברית-ציונית של הכותב. בין השאר הוא מקדם בברכה את "20 שנות הפועל הצעיר": "חג גדול לצבור הפועלים, שמחה לתנועה החלוצית ויום-טוב כפול לספרות העברית". תחת הכותרת "ואלה מארץ סין" מתוארת "האנטישמיות בארץ סין [הההולכת ומתגברת] במיוחד בחרבין, "מקום הקהלה העברית היותר גדולה", שבה "לא אושרו התקנות של הקהלה העברית", "כשנימוק הממשלה הוא: היהודים יוצרים ממשלה בתוך ממשלה...". הערה סרקסטית-צינית-עצובה מסיימת את הרשימה: "לא לחנם אמרו חכמים, כי תרבות אירופה עוברת למזרח..." במדור "ביבליוגרפיה" שיבח הכותב את ספרו של ב' קוסטרינסקי: חימיה כללית, ומאחל לכותב "שיוסיף ללכת בכחו זה ויעשיר את ספרותינו הפדגוגית בעוד ספרים נחוצים ומועילים".

הרשימה על אנטוורפן, "משוט בעיר", החותמת את החוברת, סוקרת את הנעשה ב"חיים החברתיים" בשישה ארגונים: "האגודה לשפה ולתרבות עברית"; "התחיה"; "המכבי"; "בית-ציון"; "הקרן הקימת"; ו"המזרחי". בולטת תחושת הסיפוק על חידוש הפעילות "אחרי הקפאון שבעונת 'חרבונני-קין'", שבה לוקחים חלק גם "בני הנעורים". "ציונים טובים" מוענקים לארבעה מהם וביקורת מתוך תקווה על השתיים האחרות – "המכבי" ו"בית-ציון" – שבהן עדיין ה"תרבות עודה צולעת על ירכה...". מעניין שבכתב עת זה, שהצהיר שהוא "בלתי מפלגתי" ונלחם ב"מפלגתיות", נכתב בחיוב על "המזרחי", ש"עבודת המזרחי וצעיריו על שדה המפלגה והתרבות נכרת היא בעיר למדי".

המאמר "לשאלת הקהלות" של העורך י"י גלס פותח את החוברת השנייה בצירוף ההערה: "מפני חשיבותה של שאלה זו אנו מעמידים את עתוננו לשרותם של כל העסקנים הצבוריים והסופרים, שיבאו לברר אותה. הננו מדפיסים מאמר זה על יסוד וכוח חפשי (המערכת)". הכותב ידע מלכתחילה שדברי הביקורת החריפים שלו על המצב בקהילה, ולא פחות מכך הצעתו המעשית לקבל נתינות בלגית, ברוח השקפת העולם על "מרכז יהודי בגולה", יעוררו התנגדות, ובעיקר ויכוח, שהיה מעוניין בו. מכיוון שלא היה המשך, גם לא היה ויכוח. ואולי התקפה חריפה זו הייתה גם אחת הסיבות לסגירתו. בתחילת דבריו ההאשמה ש"אין פה כלום". ב"קבוץ גדול של עשרות אלפים יהודים, [— — —] אין חיים חברתיים, אין חיי-תרבות חדישים". מה כן יש? "יש כאן שתי קהלות, הנלחמות זו בזו, כאלו היו של שתי כתות דתיות". הוא מפרט מה יש ומה אין ומסכם: "שממה. מדבר אדם". "ההמונים הרבים אינם מתעניינים בשום דבר צבורי ואינם נושאים בעול. הרצאות נרצות בפני ספסלים ריקים. הבורסה ובית הקהה הראי-נוע – זוהי הפרוגרמה של היום. והנוער מחולל ומחולל בלא הפסקה. כל בתי-המחול מלאים יהודים (המדקדקים, אגב,

לחול דוקא עם בנות הארץ). הכותב חוזה חזות קשה לעתיד: "הדור הבא תלוש הוא מן הקרקע שלו ולא התערה בקרקע אחרים". לכן, מה שצריך לעשות: "לברא כאן סגנון של חיים יהודיים". לדעתו "הקהלה צריכה למלא פה תפקיד של הלב בגוף האדם". הקהילה "צריכה למלא קודם כל תפקיד מדיני: להיות באה כוחה של היהדות כלפי חוץ", שכן "אומה אנו, ולא רק קבוץ דתי". אבל "כל היהדות האנטורפאית תלויה באויר, מפני שכל יהודי אנטורפן כמעט, אינם נתיני בלגיה, כי אם גרים". לכן הוא קורא ליהודי אנטורפן ה"מפוררים ונושכים זה את זה: הגליצאי את הליטאי, והאונגרי – את שניהם" לקבל על עצמם "נתינות בלגית". רק בדרך זו יוכלו לבנות את "הקהלה המאוחדת והדמוקרטית בעיר אנטורפן".⁸

שער החוברת השנייה של מאזנים, טבת תרפ"ז (דצמבר 1926)

סקירתו של שמעון ארנסט "משירת הארץ (שרטוטים)", בחוברת השנייה, היא אולי אחת הסקירות המוקדמות המסכמות את מצבה של השירה העברית בארץ ישראל בשנות העשרים של המאה העשרים, ומדבריה הביקורת הראשונים על המשוררים הנזכרים בה. היא תורמת להכנסת הפן הספרותי-עברי-ציוני לכתב העת. חשוב להדגיש שהערות ביקורת אלה אינן נזכרות ב"ערכים" שנכתבו על כל אחד מהמשוררים האלה. ניכר שהכותב בקי היטב במתרחש, עוקב אחרי המתפרסם, גאה בו ומצליח לבטא את ייחודו של כל משורר. ארבעה המשוררים הנזכרים ברשימה זו הם: יהודה קרני, יוסף צבי רמון, שמואל בס ומנחם זלמן וולפובסקי, שהשתתפו גם בכתב העת הדים.⁹ יש עניין מיוחד

ברשימה מוקדמת זו גם בשל כך שהיא מבליטה את הפער בין הרצוי למצוי. בפתיחתו הסיכומית מובלט הרצוי: ה"יסוד הארצי־ישראלי" שבשירה זו תוך האזנה ל"צלילים חדשים, המלאים טמפרמנט ויגון מזרחי", שהם "הגידולים הראשונים, הבכורות הנאות של שירתנו החדשה המלאה צהלת חיים רעננים וגבורת עלומים". אבל משעה שהוא בוחן את ייחודו של כל אחד מארבעה המשוררים הנזכרים ברשימה, מתגלה דווקא המצוי בשירתו של כל אחד מארבעה המשוררים הנזכרים ברשימה, שמאפייניו שונים מהניסוחים המכלילים שבפתיחה. הכותב מצטט כמה שורות משירו של כל משורר ומנסח את אופיה של שירתו. "אחד הנימים היסודיים בשירתו" של יהודה קרני (1884–1949) בן ה־33, "שהוא אישיות ספרותית מיוחדת במינה", "הוא צער היחיד העברי, התלוש מן המולדת". הוא המשורר "של נשמתה הפנימית, סודותיה וחלומותיה, מאַייה וגעגועיה" של הארץ. שירתו של י.צ. רמון (1889–1958) בן ה־37 היא "עוד יותר דתית ויותר מסטית". "הוא מתיחס אל הטבע הארץ־ישראלי, כמשורר דתי־רומנטי". "הדבקות המיסתורית בטבע משרה את הרצינות הרליגיוזית העמוקה על יצירת המשורר".

בשירתו של ש. בס (1899–1949) בן ה־27 רואה הכותב "מקוריות מפרה". "אוהב הוא את הטבע הארצי־ישראלי, אהבה פרימיטיבית, אהבת תינוק אשר לכו שלם עם האלהים והחיים, ועש הספקות עוד טרם חדר אל לבו". "אגב קריאה מתעוררים בך רגשות לא חזקים וסוערים, אבל צנועים ומלטפים. מכונס הוא בתוך מסגרתו ושומר על שלות הפנימית. לכן נעימה היא שירתו ואנושית מאד". מ.ז. וולפובסקי (1893–1975) בן ה־33 פונה "המשורר הצעיר". לא ברור מדוע נקרא כך, בעוד שמואל בס היה צעיר ממנו בחמש שנים. וולפובסקי מצטרף "לחבורה זו בשנוי־גון שלו. יחודה־טבע מתרכב בשירתו עם בהירות רצינית, הספוגה גון של התפנקות בארץ והתענגות עליה". "הוא מוסר את התוגה החרישית ואת הגעגועים הטמירים של הרי הגליל".

בשורות הסיכום נערכת השוואה פולמוסית עם "השירה הפוטוריסטית מסוגו של פרץ מרקיש וכל כת דיליה" שנדחת, לעומת "שירת הארץ" "שלנו", ש"עליה גאותנו", ה"תוקעת יתד באומה המתלבטת להאחז בקרקע המולדת. [ו]יש בה הרגשה ארצית, הרגשת מולדת עמוקה המתרוממת לפעמים לידי בטוי לאומי־אנושי".

מחקרו של ד"ר דוד ברמן, "רב בבריסל", "על עקבות הקינים", הוא יותר דרש ממחקר. חשוב להדגיש שרק חלקו הראשון פורסם וה"עוד יבוא" המובטח לא בא. זוהי "דרשה" הכתובה מנקודת מבט אקטואלית, המכוונת לשאלות של זהות לאומית העומדות על הפרק ומנסה להשפיע עליהן. לכאורה זהו "מחקר" הכתוב ברוח מסורתית־לאומית־היסטורית כדי "לדעת חלק גדול יותר מעצמיותנו הלאומית", בהתאם לכלל "ידיעת היהדות היא ראייה נאמנה לאהבת היהדות". אבל למעשה, כדבריו, "מטרת החקירה הענותנית הזאת היא אפוא לא ללמוד פרק בהסטוריה, כי אם לעורר תשומת־לב אל שטה אחת, אשר ממנה תוכלנה להיות תוצאות רבות ערך לחקירת דברי ימינו". לדעתו זהו אותו חלק של ההיסטוריה שחשוב לגלות את "יופיו והדרו". חקירת "ההסטוריה של בני קין" מטרתה

"לגלות] – – – מושג חדש של הלאומיות והגזע". הכותב מתאר את תולדותיו של "שבט הקינים" הרועים הנודדים, ש"התרחקו מכל תענוגות החיים" ורצו לחיות בארץ "כגרים". במעין דרשה מפותלת קושר הכותב את קין לקינים: "בני הרכבים, נצר מגזע קין". "ברבות הימים התבוללו [הקינים] בין השבטים הישראליים אשר ישבו בתוכם". "משה נשא לו לאשה את בת בחיר השבט – יתרו הקיני, כהן מדין חותן משה". "קרבת משפחה שמשה להם במקום הלאומיות". במסגרת אמנות הדרשה "מוכיח" הכותב שהקינים היו אלה ש"שמרו על טהרת הרוח הזאת [הלאומית הישראלית] באמונה", ולכן "חיבים אנו לקינים על ששמרו את האמונה באלהי האמת". בהמשך, שלא הגיע, הבטיח הכותב כי "לכשנעמיק לחקור את הדבר, יגלו לנו דברים אשר לא פללנו לשמעם".

סיפורו של מ. פנסטר, שכבר השתתף בחוברת הראשונה, "בימי הרעש", שכותרת המְשנה שלו "מעשה שהיה", מתכתב עם שם סיפורו של מנדלי (1886), ומעיד מייד, לבקיאם בספרות העברית, על תוכנו. מנדלי הגיב בו על "הסופות בנגב", כלומר על הפרעות בדרום רוסיה ב־1881, וסיפורו של פנסטר מגיב על "הפרעות בביאליסטוק" (יוני 1906). אלה אורגנו על ידי "המאה השחורה", ארגון ימני קיצוני אנטישמי ברוסיה שקם לאחר 1905, שאחד ממנהיגיה היה פורישקביץ הנזכר בשמו גם בסיפור. בשנים 1905–1906 נערכו פוגרומים עם מאות הרוגים בערים שונות, ביניהן קשינב, קייב, אודסה, שדלץ וביאליסטוק. הסיפור הוא ספק מעשה שהיה ספק מהתלה, הכתוב בטון עצוב-היתולי-סרקסטי-ציני, כדי "לנטרל" את הרקע העגום שלו. הוא מסופר כסיפור מסגרת, כסיפור-בתוך-סיפור, כדי להרחיק עדות. המספר בגוף ראשון, המשמש כאוזן קשבת, שומע סיפור מפיו של "מִפִּירו" על "הרב שלנו" ש"זכה לשם טוב" "אחר המעשה עם הגנרל". לאחר שמשך את תשומת לבו של "האוזן", מתאר המספר במעין הומור בלשון סגִי-נהור מן המסורת היהודית את "שנות הרעה, בין הזמנים של קשינב ושדלץ, בשעה שריש מתיבתא של המאה השחורה, הנשר הגדול פורישקביץ, למד אותנו מסכת מכות עם כל המפרשים [...] בקצור, באמצע הסוגיא של בין דם לדם, בין נגע לנגע". טון קליל כביכול זה יוצר ניגוד בין התוכן הקשה של "הפוגרום הביאליסטוקאי" ש"הטיל אימתה ופחד על כל הסביבה", ובין אופן הסיפור. "כדי לקדם את פני הרעה", התיצבו הרב ומנהיגי הקהילה לפני האיספרבניק (מפקד המשטרה הצארית) והבטיושקא (כומר אורתודוקסי)¹⁰, והגנרל. לאחר שהשניים הראשונים דחו אותם במילים יפות הם פנו לגנרל, המתואר כ"איש ישר שפיו ולבו שווין", שהבטיח "לדפא את כל מפריע". לאחר כמה ימי שקט שלח הרב לגנרל מכתב תודה בעברית וחתם "בברכת הכהנים". באותו זמן קיבל הגנרל "מכתב שני מרעיתו שהיתה חולה מסוכנת". הגנרל פונה אל המספר כדי "לדעת בבירור מה הוא כתב" והלה מתרגם "מלה במלה". הגנרל "קשוב לכל הגה", "כלו נרעש ודמעות בעיניו", כשהוא שומע שבברכה נכתב "יסיר ממנו כל חולי", הוא חוקר את המספר אם "הרב הזה הוא באמת כהן?". כשהוא נענה בחיוב הוא מבקש שיביאו לו את האיקונין "אשר ממעל למטתו", וסיפורו, על רקע מלחמת רוסיה-טורקיה

(1877–1878), כולל שמות של המקומות והאישים הידועים ממלחמה זו. במרכזו תיאורו הנרגש כיצד מצא איקונין מיוחד זה בתקופה שלחם בשנת 1876 בפליבנה ו"מאז לא נפרדנו". לאיקונין זה, שהיה "תמיד עלי", הוא מִיָּחַס את קבלת "אות הכבוד גאורגו מדרגה שניה" ואת העובדה שבא "באש ובמים ולא אָנה לי כל רע". כעת, לאחר קבלת מכתב התודה והברכה של הרב הכהן [שהודות לו] הבריאה רעייתו, הוא תולה אותו ליד האיקונין מעל למיטתו ומבטיח ש"אחיך פה יהיו נא בטוחים מכל פחד, כל זמן שידי נטויה פה, לא יחרץ כלב לשונו". סיומו של הסיפור בהערה ספק מיתממת ספק צינית: "וכך היה. הגנרל קִים דברו: ברכת הרב והאיקונין הקטנים, היו תלויים ממעלה למטתו של הגנרל ושלום היה על ישראל". מוסר ההשכל מאחורי הסיפור שלא נאמר הוא: אבוי לעם ישראל ששלומו נשען על גחמות כאלה ועומד על כרעי תרנגולות.

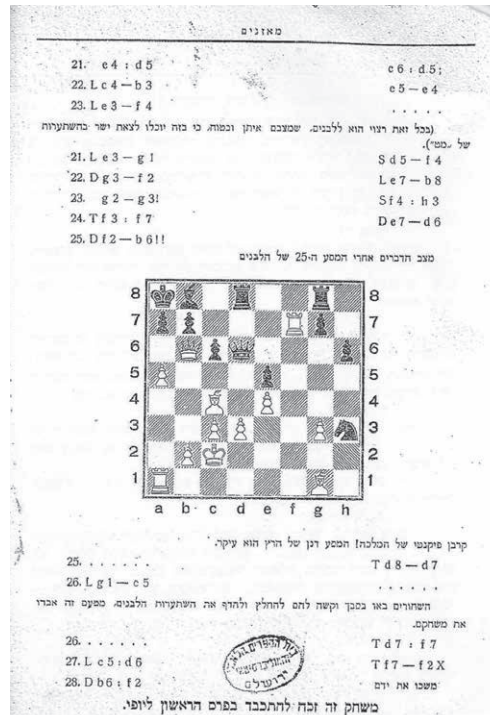
הרבע האחרון של החוברת הוא אינפורמטיבי: "במושבותינו", בחתימת מ.ד.ה.; "ארץ ישראל והמשבר בעליה", בחתימת אברהם קפלן; "ועידת תרבות בליטה. מאת סופרנו המיוחד", בחתימת מ.ג.ס.; "עין הקורא", בחתימת י.ל.; "משוט בעיר", בחתימת ג.ק.; וידיעות נוספות מאנטוורפן ללא חתימה. בין הכותבים, שרובם לא זוהו, השתתפו שניים בחוברת הראשונה והאחרים היו חדשים. מדור זה, כקודמו, חשוב ואף מרכזי, משמש מקור מרתק, לא ידוע, "בזמן אמת", להכרת החיים היהודיים בעולם, בישראל ובאנטוורפן, לפני שעולם זה הוחרב ואיננו. מתוכו תזכרנה כאן כמה דוגמאות.

תחת הכותרת "במושבותינו" תוקף הכותב מ.ד.ה. בכותרת משנה, "חלוקי דעות", את הרוויזיוניסטים שמטרתם "לפורר, להפריד". הכתבה מתארת את הוויכוחים עמם "על אדות המדינה היהודית, על אדות הלכה ומעשה של הישוב". הוא מאשים אותם בכך שהם מאשימים את אנגליה "בכל זה שאינו מניח את דעתנו בפלשתינה, [— — —] אפילו את השגיאות של העליה הרביעית", בעוד הכותב מאשים גם את "רפיונה ורשלנותה של כל האומה הישראלית", שגרמה "לכך, שתהא עבודתנו בארץ אטית, זחלנית [— — —]". לדעתו גם אנגליה וגם הציונים "אנוסים להביא את הערבים בחשבון", שכן "עיניהם פקוחות, ואוזניהם קשובות, ולא עוד אלא שיש להם גם אגרופים, ואפילו — אקדחים". אמנם "הממשלה המנדטורית" אינה מסייעת כפי "שהיא מחויבת" על פי הצהרת בלפור, אבל "האמצעי הטוב ביותר להביא את המנדטור לירי הכרה זו הוא — המעשה". צריך להוכיח לו "שאנו יסוד בונה, ישובי (ציביליזטורי), [— — —] כי בנתנו את ידו לבנין ארצנו, הריהו משתתף ביצירת מצבת-עולם למוסריות גבוהה ולהומניות". דומה שכבר אז נראתה תפיסה זו כ"תמימות קדושה", בנוסח: אם נהיה טובים יעזרו לנו. הכתבה מסתיימת בנימה אופטימית המזכירה את "יחס החֶבֶה של הפוליטיקאים האנגלים אל העבודה הציונית", ואת ה"חזיון [ה]משמח בתנועה הציונית: סיוע של אינם בני ברית להגשמת האידיאל הציוני". הכותב מקווה ש"התענינות זו של לא-יהודים" בפריו וגם בברלין לא תהיה "ארעית, אלא אורגנית", אם כי "קשה לדעת מראש את תוצאות הדבר הזה".

בשולי הכתבה "ארץ ישראל והמשבר בעליה", שעליה חתום אברהם קפלן, נרשם: "ברוסל, טבת תרפ"ז". לדעתו של הכותב, שהוא אולי כלכלן, "המשבר הארץ-ישראלי" אינו משבר אמיתי. הוא "מתרכז ראשו ורובו בתל-אביב, שמשם הוא נפוץ ליתר חלקי ישובנו". "ארץ ישראל דורשת [— — —] שלושה דברים: מסירות חלוצית, מומחיות גדולה במקצוע שהנך עובד בו ואמצעים חמריים מספיקים". "כל אלה שבנו את חייהם בארץ-ישראל בהתאם לשלש העקריות הנזכרים הצליחו ויעשו חיל". לעומתם אלה "בעליה הרביעית, שברכה הסירה מעל דגלה את שלש העקריות הנזכרים", הם שגרמו למשבר ולהגדלת היציאה מן הארץ. אנשיה "אינם מוכשרים לשינוי ערכיהם בהתאם לצרכיה" [של הארץ], והם באו "כדי להמשיך את חייהם הגלות בארץ-ישראל", כלומר "לספסר בקרקעות", שאפו "לפרנסות נקיות וקלות הקלוטות מן האויר, כספות גזוז וכ". אלה "נשארו בתל-אביב". רק מעטים מתוכם "התבססו" וכל האחרים "נכשלו". לדעת הכותב, ש"לא רק שלא היתה שנת משבר, אלא עוד היתה שנת ברכה, שלא רבות כדוגמתה". כהוכחות לכך הוא מביא שמות ומספרים מן "התעשייה הארץ-ישראלית", בשנים 1925-1926, המעידים על כך שלא רק ש"אינה סובלת מהמשבר, [— — —] להיפך, היא מתפתחת וגדלה". מ. ג. — ס., המכונה "סופרנו המיוחד", מתאר את "ועידת 'תרבות בליטה'. הכתבה מוסרת בקצרה את תוכנן של ההרצאות ב"ועידה של עסקני התרבות (בקובנה), [ש]השתתפו בה רס"ג [מאתיים שישים ושלושה] צירים מארבעים וחמש ערים ועירות". לקרוא ולבכות! עם הדרו"ח על מספרי מוסדות החינוך העבריים שבליטא, מגני הילדים ועד הסמינריון למורים, לרבות מספרי מאות המורים ואלפי התלמידים. כצפוי, בהרצאות נשמעת ביקורת על כך "שבבתי-הספר העבריים שבליטא מגדלים אינטלגנטים, התלושים מן החיים". נמשך הוויכוח על הלשונות: שפה לאומית — עברית; דיאלקט — יודית (יידיש); שפת המדינה. וכן ב"שאלת החנוך הדתי". נשמעות גם התלונות הקבועות על כך ש"אין דירות מתאימות, אין אמצעים חמריים, תמיכת הממשלה מועטה ואינה מספקת. [— — —] המורים אינם מוכנים לתפקידם, [— — —] אין ספרי למוד טובים להרבה מקצועות, [— — —] הלמודים העבריים לקויים. מקצועות יהודיים חשובים אינם נלמדים כלל. [— — —] אין מחפשים דרכים חדשות", ועוד כהנה וכהנה טענות קבועות הנשמעות כשדנים בחינוך בכל זמן ומקום.

י.ל. הוא יום-טוב לוינסקי שחתם על עין הקורא, ליקט ידיעות, הקשורות בתרבות, בספרות, בסופרים, ובחיים היהודיים, במקומות שונים בעולם: אמריקה, רוסיה, גרמניה, פולין, ארץ ישראל, כשהמכנה המשותף של רובן הוא האנטישמיות. בראש כל ידיעה נוסחה כותרת, שהיא פסוק או פתגם, המעידה על תוכנה, ושלוש נקודות בסיומה. כגון: "מאמרים גנובים ימתקו..."; "אל תשליכנו לעת זקנה..." וכן "הלך זרזיר אצל עורב...". דוגמה אחת, תחת הכותרת "קו לקו צו לצו..." היא ידיעה מפולניה המתארת את תהליכי ה"נומרוס קלויזוס" [קלאוזוס] בחוקה הפולנית, המצמצמים עוד ועוד את מספר היהודים שיכולים ללמוד באוניברסיטאות במדינה.

המדור "משוט בעיר", בחתימת ג – ק, מפרט את הנעשה בקהלה באנטוורפן. תחת הכותרת "בהסתדרות הציונית" מתוארות שתי הרצאות של יצחק גרינבוים, שהגיע מוורשה להרצות על הק"ק [קרן קיימת], תוך שילוב אינפורמציה וביקורת. על הראשונה כתב, ש"היתה הרצאה רצינית, אבל אף נעימה אחת של חגיגות חסר לה"; ועל השנייה: "אבל נכר היה, שמעמד-הרוח של האודיטוריה היה כנגדו".

הנחיות למשחק שח. החוברת השנייה של מאזנים, טבת תרפ"ז (דצמבר 1926)

בניגוד לביקורת הקודמת על תיאור "ה'מזרחי' ממזכירות המזרחי באנטוורפן", כאן הוא משבח ומרוצה מ"עבודת המזרחי באנטוורפן [ה]הולכת ומסתעפת והברכה מצויה בה". הפירוש מעיד ש"בית המזרחי", שברחוב סטאאס 9 הולך ונעשה מרכז רוחני בעיר בשביל הזקנים והצעירים של היהדות הדתית-לאומית". הכרזה זו היא ברוח המדיניות המרכזית של כתב העת, הפועל להקמת מרכזים תרבותיים בגולה. בולט הדגש על הצעירים הלוקחים חלק בפעילות זו ועל תשומת לב מיוחדת ל"נשי המזרחי ובנותיו ביחוד על שדה התרבות". בשולי הכתבה נזכרו שתי הרצאות של "הגברת שאך מפריז", שעוררה את הנשים הציוניות "ליהד את הבית ולחנך את הבנים בחנוך יהודי לאומי". המדור מסתיים בדיעה על בואו לאנטוורפן של "מר לב, משחק מהתיאטרון העברי שבא". [ש] בדעתו ליסד כאן סטודיה דרמטית", ובברכה להצלחתו.

החוכרת מסתיימת בתיאור המהלכים של "גמביט המלך" במדור ה"שח-מט" בעריכת אליהו לויב, לרבות רישום של "מצב הדברים אחרי המסע ה-25 של הלבנים" בעמוד האחרון. בשולי העמוד: "הערות לשמות ולציונים", שבהן מוסברות האותיות, המונחים העבריים ובסוגריים הלועזיים, רובם באותיות עבריות. כגון: "גמביט – מין תכסיס בשח-מט [–]"; "D – המלכה (דמה)". זהו תיאור של משחק אמיתי ש"נערך בעת ההתחרות שבאוסטריה-מהריץ בשנת 1923 עם הערות מאת עקיבא רובינשטיין", וכן: "משחק זה זכה להתכבד בפרס הראשון ליופי". בהערה נוספת בשולי העמוד באה התנצלות, שהביוגרפיה של האחרון שנכתבה "ע"י א. לויב, ותמונתו, "מסכות טכניות לא נכנסה לחוכרת הזאת". איני בקיאה בהיסטוריה של משחק זה, אבל מן הראוי לבדוק אולי זה מדור השחמט הראשון בעיתונות העברית.

המשתתפים, הזיהוי והאנונימיות. כצפוי, העורך וחבר המערכת חתומים בשמם על לא מעט מאמרים בכתב העת, וכל האחרים חתמו בראשי תיבות. זה היה מנהג נפוץ כשמספר המשתתפים היה מועט, והעורכים הסתתרו מאחורי ראשי תיבות, כדי ליצור רושם של משתתפים רבים ומגוונים. בחוכרת הראשונה חתמו בשמם המלא רק שני משתתפים נוספים: מ.ש. בן-מאיר וט. פנסטר, שהשתתף גם בחוכרת השנייה. שלושה המשתתפים האחרים חתמו בראשי תיבות. מ.ד.ה.; י.ל.; ט. הוא אולי ט. פנסטר. בחוכרת השנייה נוספו: ש. ארנסט; ד"ר דוד ברמן רב בבריסל; אברהם קפלן. ובראשי תיבות: מ.ד.ה.; מ. ג – ס.; י.ל.; ג – קי; ומדור "שח-מט" בעריכת אליהו לויב. קרוב לוודאי ש.י.ל. הוא יום טוב לוינסקי; ייתכן שמ. ג – ס. הוא יוסף ירמיהו גלס; ועדיין איני יודעת מי הם מ.ד.ה. וג – קי.

מתוך שמונה המשתתפים שחתמו בשמם המלא, הצלחתי לזהות ארבעה בלבד. לא הצלחתי לזהות את ד"ר דוד ברמן שהיה רב בבריסל, את ט. פנסטר שהשתתף בשתי החוכרות, את אברהם קפלן (ברוסל), ואת אליהו לויב במדור השחמט. כמו כן לא הצלחתי, כאמור, לזהות כמה ראשי תיבות. אני משערת שמשתתפים אלה היו ציונים שהיו פעילים בקהילה וב"המזרחי" באנטורפן.

המכנה המשותף. קשה להסיק מסקנות מזיהוי ארבעה משתתפים בלבד. כל אחד הוא מקרה לגופו. אבל בזהירות המתבקשת, המסקנות המצטיירות ממעט הידוע הן: למעט העורך גלס שהיה בן 63, שלושת המשתתפים האחרים, לוינסקי, בן-מאיר, ארנסט, היו צעירים בסוף שנות העשרים שלהם. שלושה מהם נקלעו לאנטוורפן לצורך לימודים, התפרנסו מהוראה וחיו בה מספר מועט של שנים. לאחר מכן שניים עזבו למקומות אחרים: לוינסקי עלה לארץ ובן-מאיר הגיע לניו יורק. אחד מהם (ארנסט) השתתף מארץ ישראל. העורך, גלס, היה בארצות הברית וחזר לליטא. המשתתפים היו אנשי חינוך, מורים, פדגוגים, שהקדישו את חייהם להוראת עברית, לתרבות ולספרות העברית. הם חיברו ספרים ופעלו במקביל גם בידיש. חלקם היו ציונים וחברים פעילים במפלגת פועלי ציון. כולם המשיכו את פועלם בתרבות, במחקר ובספרות בדרכים שונות, כל

אחד במקומו. העורך "ניצל" את שהותה במקום של קבוצת צעירים, חלקם ציונים, אנשי התרבות העברית, ו"גייס" אותם להקמת כתב העת העברי שלו כביטוי להקמת מרכז עברי בגולה. זו מציאות ידועה מן ההיסטוריה של כתבי עת ספרותיים עבריים קצרי מועד.

ביוגרפיות. העורך י. גלס ערך את שתי החוברות. ה"ערך" שלו בקרסל, מפרט את תולדות חייו ומציג את פועלו. יוסף ירמיהו גלס נולד בדוכריאנקה, פלך טשרניגוב, אוקראינה, תר"ל/1870 ונפטר בוילקומיר, ליטא, ל' בניסן תרצ"ג/26.4.1933, בגיל 63. קרסל רואה בו אחד "מחלוצי החינוך המודרני בעברית ומאבות הספרות הפדגוגית שלנו", ואף מי ש"היה בחלוצי המתווים דרך חדשה בהוראת תנ"ך", ומפרט את רשימת ספריו ומאמריו הפדגוגיים. מסלול חייו מתאפיין בנדודים רבים "לרגל עבודתו". בין המקומות נזכרת גם אנטוורפן לפני שהגיע גם לארצות הברית, שממנה חזר לליטא ב-1927. בסוף הערך מזכיר קרסל במיוחד את מאזנים: "ניסה להוציא באנטוורפן בתרפ"ז דו-שבועון בשם מאזנים, אולם נפסק לאחר הגליונות הראשונים". גלס היה כבן 57 כשערך את מאזנים. על העובדה שהאיש, פועלו וכתב עת זה נשכחו, תעיד העובדה שקרסל אינו מפרט כדרכו באיזה יום ובאיזה חודש נולד, כמו שאינו מפרט גם כמה גליונות הופיעו. עם זאת דומה שזהו האזכור המפורט ביותר שלו זכה כתב עת זה.

י. לוינסקי היה "חבר המערכת". יום טוב לוינסקי נולד בזמברוב, פלך לומז'ה, פולין, ד' באב תרנ"ט (11.7.1899) ונפטר בתל אביב בכ"א באדר תשל"ג (23.2.1973), בן 73. עלה לארץ ב-1935. הוא ידוע בעיקר כמי שהיה במייסדי החברה לפולקלור "ידע עם" וערך את כתב העת שלה. למד באוניברסיטת לייז' שבבלגיה והיה פעיל בתנועת צעירי ציון ופועלי ציון באנטוורפן, וכן מזכיר ראשי של הוועד המרכזי בלייז'. רק בערך שלו בוויקיפדיה נזכר שהוא "נמנה עם עורכי כתב-העת העברי שיצא לאור בבלגיה מאזנים. עוד נזכר שם שהיה עורכו הראשי של דער בעלגישער טאג שיצא לאור באנטוורפן. קרסל אינו מזכיר פרט זה. בן 27 היה כשהשתתף בעריכת מאזנים.

מ.ש. בן-מאיר היה, כאמור, המשתתף היחיד בחוברת הראשונה חתם בשמו, לצד שני העורכים. לפי ה"ערך" בקרסל משה שלמה בן-מאיר נולד בגונינדז, מחוז ביאליסטוק, בט' באייר תרנ"ז (11.5.1897) ונפטר בניו-יורק בי' בטבת תשי"ט (21.12.1958), בן 61. עסק בהוראה ובניהול בתי הספר של "תרבות" בפולין ובמקומות שונים. בשנים 1924-1940 חי באנטוורפן שבבלגיה, והמשיך לעסוק בהוראה ובפעילות ציבורית. כמו כן היה פעיל במפלגת פועלי ציון. בשנת 1940, עם פלישת הנאצים, הצליח להגיע לארצות הברית בעזרת הוועד המרכזי של פועלי ציון בניו-יורק. שם המשיך בהוראה בערים שונות. בלקסיקון של קרסל לא נזכרה השתתפותו במאזנים, אבל נכתב: "כתב גם בידיש וערך עתונים בלשון זו בימי עשייתו באנטוורפן". בשתי האוטוביוגרפיות שלו, בתשובה "לשאלון גנזים" וב"קיצור תולדותי",¹¹ פירט את פעילותו הענפה באנטוורפן והזכיר את השתתפותו בשבועון מאזנים בעברית, נוסף על פעילותו העיתונאית בידיש ובפלמית. בין השאר היה "נשיא ההסתדרות העברית באנטוורפן" (92). בתוספת ובהרחבה

ל"שאלון גנזים", "קיצור תולדותי", הזכיר שוב את מאזנים בשמו בלבד (93), את שיתוף הפעולה שלו עם יום טוב לויןסקי ואת פעילותו באנטוורפן ובהמשך. על ספר שיריו **צליל וצל**, שיצא לאור לאחר פטירתו (הוצאת ניומן בהשתתפות עוגן, ניו יורק, תשי"ט 1959) העיד (בתשובה לשאלון גנזים): "יש בידי קובץ שירים שאני רוצה להדפיס ואין לי, לפי שעה, האמצעים לכך". רשימת שמותיו הספרותיים אינה מתאימה לראשי התיבות **במאזנים** על שתי חוברותיו. בן 29 היה כשהשתתף **במאזנים**.

ש. ארנסט הוא **שמעון ארנסט** (קרסל), נולד בקראקא, בט' באב תרנ"ח (28.7.1898). עלה כילד עם הוריו ב-1912, ונפטר בתל אביב, בל' באב תשכ"ז (5.9.1967), בן 69. לא נזכרת השתתפותו **במאזנים**. לפי קרסל היה "במשתתפים הקבועים של העיתונות היידיית בחוץ לארץ". אפשר לשער שהשתתף גם בזו העברית ושלח את סקירתו "משירת הארץ. (שרטוטים)" מארץ ישראל, שבה חי כל ימיו, כשהיה בן 28. היה הספרן הראשי בספריית שער ציון בתל אביב.

ההתקבלות. בשישה מעיתוני התקופה פורסמו ידיעות מקדימות במדורי "הספרים שנתקבלו במערכת", לקראת הופעתו של "כתב-עת עברי באנטוורפן", או זמן קצר לאחר הופעת החוברות. כך בדאר היום הירושלמי (י"ז חשון תרפ"ז / 25.10.1926), שהיה כנראה הראשון להודיע; בהצפירה ובהעולם (כ"ז טבת תרפ"ז / 31.12.1926); בעתידנו שיצא לאור בבואנוס איירס (שבט תרפ"ז / ינואר 1927); בנתיבות שהופיע בקובנה (ל' שבט תרפ"ז / 2.2.1927) ובכתובים התל אביבי (ה' באדר ב' תרפ"ז / 9.3.1927).¹² שלושה מהם הסתפקו בעצם הידיעה ושלושה הוסיפו פרטים וביקורת. עתידנו, "דו-שבועון עברי חדש", פרסם שיחה של העורך גלאס "עם עוזרו של העתון הצרפתי היהודי התקוה". גם בשל תוכנה וגם בשל נדירותה מן הראוי להביא אותה כלשונה. כך תיאר י. גלס את "תעודת העתון החדש": "להיות במה חפשית, שאינה תלויה בשום מפלגה פוליטית ושתעסוק בעיקרה בשאלות האמנות, הספרות והמדע. לפי דברי העורך הובטחה לו עזרה של סופרים ומשוררים עברים מפורסמים. העתון החדש – הוסיף ה' גלאס – אמור להלחם עם הדעה של שלילת הגלות ולשאוף להתפתחותה ולהתחדשותה של התרבות בגולה. הוא עומד להגן על הרעיון של אבטונומיה יהודית בגולה".

דומה שלמותר להוסיף שזו "שיחה" בין שותפים אידיאולוגיים למלחמה נגד "שלילת הגלות" הפועלים "להתחדשותה של התרבות בגולה". זוהי תמצית מזוקקת וישירה של מה שנכתב במניפסט ברוב מילים.

במדור "בספרותנו" בנתיבות (קובנה) נזכר פירוט חלקי של תוכן העניינים של החוברת הראשונה. ואילו בהעולם (לונדון) הוסיף העורך, משה קלינמן, בחתימתו "קורא ותיק", תחת הכותרת "ביבליוגרפיה", כמה הערות עוינות ומלגלות על המניפסט ועל תוכנה של החוברת הראשונה. הלגלוג מכוון כנגד ניסוחים כגון "הסיסמא חסרת כל מובן של 'אבטונומיה אשר אינה בנויה על העיקרון המפלגתי, אלא המבוססת על העיקרון התרבותי'". אבל עיקר קצפו של הכותב יצא על ההכרזה "שאינו דוגל בשם מפלגה".

לדעתו "כל הדברים ע"ד 'אי מפלגתיות', אינם מעולם אלא או צביעות או בערות. האי-מפלגתי באמת הוא זה שאינו פעיל בצבור כל עיקר ואינו יוצר לו במות כלל ועיקר". עם זאת סיים בברכה: "עם כל זה – ברוכה לנו כל במה נוספת למחשבה העברית בלשון העברית". חשוב להעיר שהערות מסוג זה ליוו גם "כותרים" אחרים במדור זה. תגובות דלות אלה על עצם הופעתו וההערות החיובית והשלילית שליוו דיווח זה מעידות שמאזנים לא זכה לתהודה של ממש והשתיקה הייתה מנת חלקו.

מדוע נפסקה הופעתו של מאזנים? כל התשובות הן בגדר השערות בלבד שאין אפשרות לבססן במקרה זה, אבל הן ידועות מכתבי עת קצרי מועד אחרים. למעשה הקשיים החלו עוד לפני יציאתה לאור של החוברת הראשונה. בעמוד האחרון שלה פורסמה ההערה: "מפני הקשי שבסדור הדפוס נתעכבה הופעת הגליון הראשון של מאזנים, ומאותו הטעם עצמו לא נכנס כל החומר". עם זאת, בעמוד הראשון של החוברת פורסמה הודעת "המערכת" "אל הקוראים", ש"נמסר לדפוס גליון ב'". בהמשך פורטו "הענינים והמאמרים" שיבואו בו. ההבטחה קוימה במלואה, למעט ההספד של י. ל. על פרופ' ג. זליקוביץ, שלא פורסם. מהערות אלה מסתבר שהחומר של שתי החוברות היה בידי המערכת, עוד לפני פרסום החוברת הראשונה. ומדוע בכל זאת נפסקה הופעתו? קרוב לוודאי שחברו יחד כמה סיבות. בעיות כספיות יש תמיד, אם מצד אנשים פרטיים שהבטיחו לסייע ולא קיימו, אם משום שלא עמד מאחורי העושים במלאכה גוף ציבורי בעל יכולת. גם מלחמתם ב"מפלגתיות" לא סייעה להם. ייתכן גם שהיו סיבות אישיות, כגון שכל אחד מהעורכים עזב את המקום או היה עסוק בנושאים אחרים. ייתכן ששני העוסקים במלאכה לא הצליחו לגייס משתתפים נוספים, כפי שקיוו ואולי גם הובטח להם; ייתכן שהחומר שהגיע אליהם לא הניח את דעתם; ייתכן, שהתוצאה לא הייתה לפי רוחם; וייתכן מאוד שגם התהודה המעטה והעוינת בחלקה, שגבלה בשתיקה, הייתה דלה ומאכזבת. הם חשו שאין התעניינות של ממש של הקהילה באנטוורפן והקוראים מחוצה לה בכתב העת שלהם ועל כן אין סיבה להמשיך ולהוציאו.

*

מאזנים הוא כתב עת עברי קצר מועד מאנטוורפן שבבלגיה, שנוסף לשורה ארוכה של כתבי עת מסוגו, נשכח והיה כלא היה. מטרתו של מחקר זה היא להשלים את מפת כתבי העת ולמלא את אחד החללים הריקים שעדיין קיימים בה.

הערות

- 1 על כך ראו רשימתי "תקלה ותיקונה – מאזנים, שנה ראשונה: עמוד ראשון – שמונים שנה למאזנים", **קריאת הדורות**, כרך ו, תל אביב: הוצאת גוונים ואוניברסיטת תל אביב, תשע"ה 2015, עמ' 199–202.
- 2 כונס **קריאת הדורות**, כרך ב, תל אביב: הוצאת גוונים ואוניברסיטת תל אביב, תשס"ב 2002, בסעיף הפותח: "חשיבותו של כתב-עת קיקיוני", עמ' 43–46.
- 3 ב"כתבי עת כאן" הכוונה תמיד לכתבי עת ספרותיים עבריים מובהקים או מעורבים, שיש בהם מדור גם לספרות היפה.
- 4 **בלקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשר והתשע-עשרה** מאת מנוחה גלבוע, ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"ב 1992, נרשמו 61 ערים שבהן יצאו לאור כתבי עת שונים בתקופה זו, בחלקם פעם-פעמיים בלבד, ובחלקם פעמים רבות יותר.
- 5 ראו מחקרי: "המניפסט כז'אנר ספרותי", בתוך: **קריאת הדורות**, כרך ב, עמ' 15–42.
- 6 הוצאת עוגן של ההסתדרות העברית באמריקה והוצאת ניומן בתל אביב, תשי"ח 1958. הופיע זמן קצר לאחר פטירתו.
- 7 לצערי לא הצלחתי לזהות צייר זה. כל המוסיף מידע עליו יבוא על הברכה.
- 8 הצעה זו מזכירה את הוויכוח בארץ ישראל על ההתעתנות בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה.
- 9 כתב העת **הדים**, הידוע הרבה יותר, הופיע באותן שנים בארץ ישראל בעריכת אשר ברש ויעקב רבינוביץ.
- 10 תודה לאבנר הולצמן על ההסבר.
- 11 קרסל, **גנזים**, ראו ברשימה הביבליוגרפית.
- 12 תודה לחזי עמיאור איש הספריה הלאומית, שרק בעזרתו יכול היה להיכתב סעיף זה.

ביבליוגרפיה

- גוברין, נורית, **קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה**, כרכים שונים (להלן: **קריאת הדורות** + פירוט). קרסל, ג' ושמעון ארנסט, **לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים**, תל אביב: ספריית פועלים, 1965 כרך א.
- קרסל, ג', "משה שלמה בן מאיר" וכן "שתי אבטוביוגרפיות: א. תולדות; ב. קיצור תולדות", בתוך: קרסל (עורך), **גנזים: קובץ לתולדות הספרות העברית בדורות האחרונים**, תל אביב: אגודת הסופרים העברים בארץ ישראל, תשכ"א 1961, כרך א, עמ' 90–94. **מאזנים** לא נזכר אצל קרסל.
- קרסל, ג', "גלס, יוסף ירמיהו".
- קרסל, ג', "יום טוב לוינסקי", בתוך: קרסל (עורך), **גנזים: קובץ לתולדות הספרות העברית בדורות האחרונים**, תל אביב: אגודת הסופרים העברים בארץ ישראל, 1967, כרך ב, עמ' 215. וכן: ויקיפדיה. ב"ערך" שלו נזכר ש"נמנה עם עורכי כתב-העת העברי שיצא לאור בבלגיה 'מאזנים'. עוד נזכר שם שהיה עורכו הראשי של 'דער בעלגישער טאג' שיצא באנטוורפן. **מאזנים** אינו נזכר בקרסל.